



**SÛFÎ**  
**ARAŞTIRMALARI**  
**SUFI STUDIES**

Sûfî Araştırmaları - Sufi Studies  
Cilt/Volume: 6 Sayı/Issue: 12 Yaz/Summer 2015  
ISSN 2146-1449

Yılda iki sayı yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.  
Sûfî Araştırmaları-Sufi Studies  
Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneği'nin yayın organıdır.



## ALMANYA'DA DİNÎ HAYATIN UNSURU OLARAK TARİKATLAR\*

**Tariqats (Religious Denominations): As Part of Everyday Religious Life in  
Germany**

Ömer YILMAZ\*

### ÖZ

Almanya, Batı'da Türklerin en fazla yaşadığı ülkedir. Dolayısıyla son elli yıldan bu tarafa Türkiye kamuoyunda daha yakından takip edilmektedir. Alman-İslam buluşmasının aktif tarihî süreci ise yaklaşık iki buçuk asır öncesine dayanmaktadır. Ancak daha somut bağlamda göçmen işçi olarak bu ülkeye giden vatandaşlarımızın kalıcılığı keşfetmesi akabinde, İslam'ın bu ülkenin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeği vurgulanmaya başlanmıştır.

Güncel hayatta din hizmeti sunumunda bağımsız kurum ve kuruluşlar yanında, başta Türkler olmak üzere farklı ülke kökenli tasavvufî oluşumlar da yer almaktadır. Üstelik bu oluşumlar yabancıların ihtidâ etmelerinde önemli işlevler görmektedir. Bu haliyle tasavvuf ve tarikatlar Almanya'daki dinî hayatta güncelliğini ve yaygınlığını muhafaza etmektedir. Gelecekte nasıl ki Fransa'da Afrika ağırlıklı bir İslam vücut bulacaksa, Almanya'da da Anadolu insanımızın hoşgörü, sevgi, birlikte yaşama tecrübesiyle perçinleşmiş bir din algısının hayata geçeceği mukadderdir.

Almanya'da halen on iki civarında tarikat varlığını sürdürmektedir. Bunların bazıları Türk, bazıları Hint ve İran bazıları ise Afrika kökenlidir. Bilindiği gibi Batı'da Kilise büyük oranda cemaat kaybı yaşamakta, meydana gelen bu boşluk mistik oluşumlar tarafından doldurulmaktadır. Şüphesiz tasavvuf ve tarikatlara gösterilen ilginin arka planında muhtelif sebepler olabilir. Ancak gerçek olan bir şey

\* Makalenin Geliş Tarihi: 28 Şubat 2015.

Makalenin Kabul Tarihi: 14 Mayıs 2015.

Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, oyilmaz@ybu.edu.tr

varsa o da katı ve dogmatik bir din anlayışı yerine, insanların sorunlarıyla birebir ilgilenmeyi görev sayan, geleneğine bağlı bir cemaat içinde bulunmayı asimile olmamak için daha emniyetli gören ve insanın ruh dünyasına önem atfeden bir din anlayışı ve din hizmetinin rağbet gördüğüdür.

**Anahtar Kelimeler:** Almanya, İslam, İhtida, Tasavvuf, Tarikat

## ABSTRACT

Germany is a country that has the biggest number of Turkish citizens. For this reason, Germany is being followed by Turkish people in Turkey for the last fifty years closely. The meeting of German-Islam goes to almost three centuries back in history. But actively, after going of Turkish workers there in large numbers, it is being recognized that Islam was a part of that country. There are many groups including Turks as the biggest group and other independent groups from different countries involving in establishing tasawwuf (Sûfism) groups in Germany.

Furthermore, these groups are involving in ihtida (converting to Islam) of the German citizens there, so these groups has the share in active part of religious life in the country. As it is seen in African version of Islam in France, it seems that there will be an Islamic version based on Turkish understanding and conception that have the certain values such as; compassion, love to each other, living together in harmony.

Nearly twelve Sûfi orders continue their existence in Germany. Some of them have Turkish, some have Indian and Iranian and the others have African origins. As it is known, Churches are losing congregation in Europe and the resultant vacuum is filled by Muslim Sûfi orders. Actually, there might be different reasons for interest in the Sûfi orders at back stage. However, main reason is the fact that the religious understandings and services that see as duty to deal one by one with the problems of man, and that consider to be in a congregation safer against assimilation, and that attribute importance to the inner world of man are esteemed more.

**Key Words:** Germany, Islam, Conversion, Sûfism, Tariqats (Religious Denominations)

## I-Giriş

Almanya Batı Avrupa'da Fransa'dan sonra en çok Müslüman'ın yaşadığı ikinci ülkedir. Bu ülkedeki Müslümanların kahir ekseriyetini de Türkler oluşturur. Rakamlar değişkenlik arz etse de dört milyona yakın Müslüman'ın yaşadığı bu ülkede iki bin beş yüz civarında mescit/cami bulunmakta, bir o oranda din görevlisi hizmet sunmaktadır.

Bu makale ile maksadımız Almanya'da, mevcut tarikatların ayrıntısı ve tarihi sürecine girmeden, ilke ve uygulamalarına değinmeden öncelikle din görevlilerimizi, daha sonra okuyucularımızı verilen din hizmetlerini kalite ve kalifiye açısından kısa bir tahlile tabi tutmak ve onları bu konuda bilgilendirmektir. Şüphesiz bu hususta adı geçen ülke için pek çok sosyolojik çalışma ve araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu konuya biz daha çok Alman yazarların bakış açılarını yansıtmaya gayret ettik.

Bilindiği gibi tasavvuf kültürü ve tarikat olgusu gerek tarihte gerekse günümüzde genelde Batı insanı, özelde Almanların İslam'a girmelerinde büyük bir işlev üstlenmektedir. Sûfî hareketler daha çok İslam'ın içe dönük yapısını temsil etmesinden ötürü hem bireysel hem de toplumsal tabanla çok rahat ilişki kurabilmekte ve ilgi uyandırmaktadır. İnsanların bu tür tasavvufî oluşumlara niçin temayül gösterdikleri geniş çaplı ve sosyolojik bir araştırmayı gerektirir. Buna rağmen biz, ayrıntıya girmeden uzun yıllar bu ülkede kalmanın da getirdiği rahatlıkla şahsî gözlemlerimiz çerçevesinde bu sebepler hakkında bilgi vererek konuyu daha anlaşılabilir kılmak istiyoruz.

Şüphesiz Almanya'daki tarikatlardan kastımız bu ülkenin dernekler yasasına göre teşkilatlanmış, legal faaliyet sürdüren tasavvufî gruplardır. Belki bunların bazıları her ne kadar kendilerini tasavvufî birer oluşum şeklinde görmese de, vakıa sosyolojik birer cemaat olarak varlıklarını sürdürmektedir. Bu noktada tasavvufî ilgisi bulunmayan ve hatta Pakistan tarafından sapkın bir oluşum şeklinde telakki edilen Ahmedîyye Cemaati büyük önem taşımaktadır. Yine her ne kadar kendilerini tasavvufî bir oluşum olarak nitelendirmeseler de dinî zümre olmaları hasebiyle Süleyman Efendi talebeleri ile Fethullah Hoca veya Nurcular grubu da bu makalenin ilgi alanına dâhil edilmiştir.

Türkiye, Afrika ve İran kaynaklı, başlarında bazen Alman, bazen de ilgili ülke kökenli şahısların bulunduğu bu tasavvufî oluşumlara geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Almanya'da Müslümanların varlıklarının tarihî seyrine kısaca bakmakta yarar görüyoruz.

## II- Müslümanların Almanya'daki Varlıklarının Tarihî Süreci

Alman topraklarına Müslümanların ayak basması ilk defa Haçlı Seferleri esnasında esir düşen kişilerle başlamıştır.<sup>1</sup> Ancak somut anlamdaki tarihî süreç, 1731 yılında Prusya İmparatoru I. Friedrich Wilhelm'in yirmi Türk askerini kendi garnizonuna getirterek onlar için Potsdam'da bir mescit inşa ettirmesiyle dikkat çeker. Bunu daha sonra halefi II. Wilhelm Tatar, Boşnak ve Arnavut bin kadar Müslüman askerle sürdürmüş ve onlara bir imam görevlendirmiştir.<sup>2</sup> I. Dünya savaşı esnasında bu defa Rusya, Kuzey Afrika ve Senegal asıllı on beş bin Müslüman esir Berlin'e getirilmiş onlar için de Berlin yakınlarında Wünsdorf denilen bir yerde minareli bir

<sup>1</sup> Almanya'da Müslümanların tarihi geçmişi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Peter Heine, *Halbmond über deutschen Daecher*, München: List Verlag, 1997, ss. 61-107.

<sup>2</sup> M. S. Abdullah, *Geschichte des Islam in Deutschland*, Graz, 1981.

camii ve mezarlık inşa edilmiştir.<sup>3</sup> Bu verilerden hareketle Müslümanların Almanya'daki geçmişlerinin yaklaşık iki buçuk asrı bulduğu söylenebilir.

Daha yakın zamana doğru gelindiğinde ilk defa teşkilatlı bir İslam cemaatinin temeli 1920 yılında Berlin'de atılmıştır. Yakın Doğu ülke vatandaşları ağırlıklı olmak üzere içlerinde öğrenci ve başka meslek erbabının bulunduğu Müslümanlar 1922 yılında ülkenin başkentinde ilk İslam cemiyetini tesis etmişlerdir. Kırk ülke vatandaşının içinde yer aldığı bu cemiyetten sonra, ikinci cemiyet bu defa Türk asıllı tıp doktoru Zeki Kirman tarafından gerçekleştirilmiştir. 1925 yılında ise Berlin/Wilmersdorf'ta geçmişi daha önceye dayanan *Müslimische Revue* (1925-1940) dergisinin de yer aldığı Ahmediyye mensubu Mevlânâ Sadreddin başkanlığında bir cami hizmete sokulmuştur. Ancak bu hareket Hitler döneminde akamete uğramış ve kapatılmıştır.

Müslümanların Almanya'da sosyal bir realite olarak görülmesi ve sorunlarıyla ilgilenilmesi ise 60'lı yıllardaki misafir işçi göçüyle başlamıştır. Ancak 60'lı yıllarda fazlaca dikkate alınmayan bu Müslüman kitle ve onların dinî ihtiyaçları 80 ve 90'lı yıllarda daha fazla dillendirilmiş ve örgütlenmeler ağırlık kazanmıştır. Gelenen bu aşamada herkes ve her kesim bundan böyle İslâm'ın Almanya'da artık "yabancı" bir din değil, "yerli" bir din olarak görülmesi gerektiğini söylemiştir.<sup>4</sup>

Nitekim dönemin İçişleri Bakanı W. Schauble 2006 yılında Alman İslam Konferansı (DIK) açılış konuşmasında ilk kez resmî bir yetkili olarak, İslâm'ın Almanya ve Avrupa'nın hem şu an ve hem de gelecekte bir parçası olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.<sup>5</sup> Bunu daha sonra dönemin Alman Cumhurbaşkanı Christian Wulff, 3 Ekim 2010 tarihinde Bremen Dom Kilisesinde yaptığı bir konuşmayla teyit etmiştir. Wulff bu konuşmasında, "Hristiyan ve Yahudilik Almanya'ya aittir. Artık İslâmiyet de Almanya'nın bir parçasıdır." <sup>6</sup> demiştir. Sâbık Alman Cumhurbaşkanı Wulff, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın organize ettiği 2015 yılı Kutlu Doğum Haftası'na katılmış ve bu tezini yinelemiştir.

Almanya Başbakanı Angele Merkel aynı gerçeği teyit etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu noktada konu akademik olmanın çok ötesine geçmiş, sosyal ve siyasî bir gerçeklik olarak, ontolojik bir bakış açısıyla Müslümanlar kültürel ve sosyolojik düzlemde daha yakından araştırılmaya ve izlenmeye başlanmıştır.

<sup>3</sup> Hamburg Mezarlıklar Müdürlüğü, Sicil defterinden II. Dünya Savaşı esnasında ölen Müslümanların şehir mezarlığında defnedildiğini tespit etmiştir. Bunun üzerine düzenlenen anma törenine Türk yetkili olarak biz de davet edildik. Tarafımıza verilen listede bazıları bu mezarlıkta, bazıları Almanya'nın farklı mezarlıklarında metfun bulunan çoğu Osmanlı vatandaşı kırk civarında Müslüman'ın adı geçmektedir. İkinci Dünya Savaşına katılmayan Türklerin buradaki mevcudiyetinin paralı asker (Lejyon) şeklinde olması muhtemel gözükmektedir.

<sup>4</sup> Christoph Elsas vd., *Was jeder vom İslâm wissen muss*, (Velkd/EKD) Gütersloh, 2001, s. 127.

<sup>5</sup> <http://www.amazon.com/İslam-Deutschland-German-Edition-Duthel/dp/3732233308>, (15.05.2014)

<sup>6</sup> <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,721259,00.html>, (4.10.2010)

Bu aşamadan sonra, Avrupa'da İslâm ve Müslümanlar ötede, başka coğrafyalarda yaşayan gizli ve gizemli bir topluluk değil, hem göçmen, hem mühtedî, hem de burada doğan ve büyüyen insanlar olarak bulunmaktadır.<sup>7</sup> Günümüzde bu gerçekliğin farkında olan Kilise de olaya yabancı kalamamış ve yayımladıkları Almanca ve Türkçe broşürlerle hem kendi müntesiplerini hem de Müslümanları bilgilendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Katolik Kilisesi Türkçe bir başvuru kitabı<sup>8</sup>, Evanjelik Kilisesi<sup>9</sup> de Almanca iki adet el kitabı vesilesiyle Türk/Müslümanları sosyal, dinî, ailevî, kültürel açıdan tanıtmaya çalışmıştır.

Konunun bir boyutu böyleyken, diğer taraftan Almanya'da ne kadar Müslüman'ın yaşadığı ve ne kadar mabedin bulunduğu hep tartışma konusu yapılmıştır. Bu hususta kesin bir bilgi verme imkânı yoktur. Zira verilen bilgiler daha çok tahmin esasına dayanmaktadır. Örneğin bir İslâmî kuruluş tarafından yapılan ankete göre, Almanya'da elli farklı ülkeden 3.5 milyon Müslüman'ın yaşadığı ve bunların 2.7 milyonunu Türklerin oluşturduğu belirtilir.<sup>10</sup> Üstelik mevcut Türklerin % 30 kadarı bu ülkede doğmuş, % 70 kadarı ise yirmi beş yıldan daha fazla burada ikamet etmektedir.

*Alman İslâm Konferansı* (Deutsche Islam Konferenz-DIK) tarafından 2009 yılında yayımlanmış bir rapora göre de; Almanya'da 3,8–4,3 milyon Müslüman yaşadığı, bunun genel nüfusa oranı % 4,6–5,2 arasında değiştiği belirtilmektedir.<sup>11</sup> Yine bu rapora göre Almanya'da on üç bin ila yüz bin arasında, Wunna göre ise seksen bin civarında Alman asıllı ihtida etmiş Müslüman bulunmaktadır.<sup>12</sup> Burada verilen rakamlara Alman vatandaşlığına geçenler dâhil değildir. % 80'i Türk kökenli olmak üzere 2002 yılında Alman vatandaşı olan Müslüman sayısı ise yedi yüz bin kadardır.<sup>13</sup> Bu durumda görünen o ki, günümüzde seksen iki milyonluk nüfusa sahip Almanya'da İslam Hıristiyanlıktan sonra ikinci din olma özelliğini kazanmıştır.

Şüphesiz bu ülkede yaşayan Müslümanlar homojen bir yapıda değildir. Almanya'da her millet ve kültüre ait, farklı mezhep ve meşrep, farklı zihniyet ve İslam algısına sahip Müslümanlar yaşamaktadır. Ancak yine de mensup oldukları mezhepsel dağılım hakkında kısa bilgi verilecek olursa; bunların % 74'ü Sünnî, % 12'si

<sup>7</sup> İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, s. 152.

<sup>8</sup> Komisyon, *Almanya'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar, Başvuru Kitabı*, (Arbeitshilfen 172), Almanya Katolik Ruhani Meclisi Sekreterliği, Bonn: 2003, 240 s.

<sup>9</sup> EKD, *Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland. Gestaltung der christlichen Begegnung mit Muslimen*. Eine Handreichung, Hannover 2000, 127 s.; Hannover 2006.

<sup>10</sup> <http://www.islamarchiv.de>, (18.5.2014)

<sup>11</sup> DIK, *Muslimisches Leben in Deutschland*, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Forschungsbericht 6, Nürnberg 2009, I. Auflage, s. 321.

<sup>12</sup> DIK, s. 58.

<sup>13</sup> *Başvuru Kitabı*, s. 50.

Alevî<sup>14</sup>, % 7,1'i Şîî, % 1,7'si Ahmedî, % 0,3'ü İbâdî, % 0,1'i Sûfî ve % 4'ü diğer olarak kendini ifade etmektedir.<sup>15</sup>

Almanya'daki mevcut cami sayısı ve buralarda görev yapan din adamlarının adedine gelince, bu hususta şunları söylemek mümkündür: İlk caminin geçmişinin XVIII. yüzyıla kadar gittiği Almanya'da, iki yüz altısı klasik tarzda olmak üzere iki bin altı yüz civarında cami/mescit bulunmaktadır. Bu camilerin aidiyeti farklı dinî gruplara göre değişkenlik arz etmektedir. Örneğin Almanya'da Müslümanların % 51 kadarını temsil eden en büyük çatı kuruluş DİTİB'in (Diyamet- Türk İslam Birliği) kendi sayfasında 2014 yılı itibariyle 896 adet cami (dernek) bulunduğu ifade edilmektedir.<sup>16</sup> DİTİB'e ait bu camilerde 2014 yılı ilk yarısı itibariyle tamamı dinî yükseköğretim mezunu uzun süreli 680 erkek, 49 bayan; kısa süreli 182 erkek, 54 bayan olmak üzere toplam 965 din görevlisi çalışmaktadır. Takdim edilen bu bilgilerden sonra konumuzun esasını teşkil eden tarikat olgusuna geçebiliriz.

### III- Günümüz Almanya'sında Dinî Hayatın Bir unsuru Olarak Tarikatlar

Almanya'da İslam henüz hukuken tanınmadığı için din hizmetleri dinî bir otorite yerine daha çok legal dernekler vasıtasıyla deruhte edilmektedir.<sup>17</sup> Bunlar arasında sosyal bir realite olarak tasavvufî oluşumlar da yer almaktadır. Doğrusu son yıllarda başta Almanya olmak üzere gerek Batı'da gerekse ABD'de tasavvufa ve Uzak Doğu kökenli diğer mistik oluşumlara karşı büyük bir ilgi ve sempati duyulmaktadır.<sup>18</sup> Bu ülkelerde tasavvuf kanalıyla din değiştirip İslâm'a geçenlerin sayısı da oldukça yüksektir.<sup>19</sup> Nitekim Alman yazar Elger de ihtida hareketlerinde tasavvuf ve tarikatların ilk sırada yer aldığını belirtir.<sup>20</sup>

Kitabevleri raflarına göz atıldığında İslam ile tasavvuf ayrı sınıflarda yer almaktadır. Buna göre tasavvuf adına yapılan yayımlar (ezoterik) İslam (Religion) adına yapılan yayımlardan daha fazladır. Yine tasavvuf internet ortamında popülerliğini muhafaza etmekte,<sup>21</sup> çok sayıdaki İlahiyat Fakültelerinde lisans ve lisansüstü

14 2003 yılı itibariyle Almanya'da 600.000 Alevî, 96 Alevî derneği vardır. Bu sayı günümüzde daha fazladır. (Bkz., *Başvuru Kitabı*, ss. 23–25.)

15 DIK, s. 97.

16 <http://www.ditib.de/default.php?id=5&lang=en>, (12.5.2014)

17 Geçmiş birkaç yıl önceye dayanan ancak 2014 yılı itibariyle resmîlik kazanan bir antlaşmaya göre İslam Almanya'da ilk defa Hamburg Eyaleti hükümeti, ikinci olarak da Bremen Eyaleti tarafından tanınmıştır. Muhtemelen bunu diğer yerel hükümetler takip edecektir. Böylece tüzel kişilik olarak diğer dinlerle eşit haklara sahip olmayı garanti altına alan bu antlaşmalar, Müslümanlara bir taraftan önemli haklar temin ederken, diğer taraftan onlara önemli sorumluluklar getirecektir.

18 Heine, *age.*, s. 53.

19 Hülya Küçük, "Batı'da Sufizm Meselesine Toplu Bir Bakış", *Tasavvuf Dergisi*, S. 13, Ankara 2004, ss. 231-263; Ali Köse, *İslam'ı Neden Seçiyorlar?*, İstanbul: İSAM Yayınları, 1997, s. 4.

20 Ralf Elger, *Kleines İslâm-Lexikon*, München: Beck Verlag 2001, s. 217.

21 <http://www.helmut-zenz.de/hzislam3.html>, (15.5.2013)

çalışmalarına, hatta lise bitirme ödevlerine (Hausarbeit) konu edilmektedir.<sup>22</sup> Almanya’da Üniversite kütüphanelerinde bilgisayara “mystik” kelimesi girildiğinde bin yüz kadar başlık yer alır. Bu ülkede 2001–2002 yıllarında mistisizm üzerine yüz kadar eser yayımlanmıştır.<sup>23</sup> Keza bu bağlamda halen Almanda tasavvuf, şeyh, fakir, derviş, cezbe, halife, molla, sofa, divan gibi bazı tasavvufî kavramlar kullanılmaya devam etmektedir.<sup>24</sup>

Almanya’da yaşayan Müslümanların tasavvufî oluşumlara aidiyetinin oranını söylemek ise oldukça güçtür. Kısmen bunda tarikatların doğası gereği müridlerin ketum davranmasının büyük etkisi vardır. Ancak Abdullah Halis Dornbrach, Alman asıllı Müslümanların % 20’sinin, Türk asıllı Müslümanların ise (halk arasında Süleyman Efendi talebeleri diyen bilinen grup da dâhil olmak üzere) % 10-15 kadarının herhangi bir sûfi gruba mensup olduklarını iddia eder.<sup>25</sup>

İnsanların tasavvufî ve mistik oluşum ve tarikatlara ilgi göstermelerinin arka planını ayrıntılı bir araştırmaya tabi tutmak gerekir. Ancak mistik teoloji üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan E. Krebs, Alman halkının karakter olarak mistisizme yatkın olduğunu, savaşın getirdiği sıkıntı, endişe, korku, ümitsizlik gibi nedenlerin de etkisiyle mistisizmde teselli aradıklarını söyler.<sup>26</sup> Krebs’in burada sözünü ettiği hususların, son yıllarda tasavvufa/mistisizme temayülde bir haklılık payı olabilir. Benzer tespitler Mümtaz Turhan (ö. 1969) ve Macit Gökberk (ö. 1993) tarafından da yapılmıştır. Her iki ilim adamımız sosyal koşulların bozukluğunun bir içe kapanma ve kurtuluşu içte arama eğilimi gösterdiklerini iddia ederler.<sup>27</sup>

Bütün bu gerekçelere ilave olarak tasavvufî oluşumlara ilgi göstermede, tarikatların diğer dinî kurum ve kuruluşlara göre ruhen bunalmış, kalbi madde/para ile tatmin olmamış, dogmatik ve katı bir din anlayışı yerine daha sevecen, hoşgörülü<sup>28</sup>, kişinin sorunlarıyla birebir ilgilenmeleri ve halka daha yakın durmalarının önemli bir payının bulunduğunu söyleyebiliriz.<sup>29</sup> Dünyevileşmenin bütün toplum katmanlarını sarması, kutsala karşı ilgisizliğin bir zaman sonra psikolojik sıkıntılara sebep olması yine bu tür mistik oluşumlara ilgede önemli bir paya sahiptir. Keza çoğulcu ve öz-

<sup>22</sup> Julia Brodacki, “İslamische Mystik-Religiöse Welten des Sûfismus und heutige Praesenz in Deutschland”, Wilhelm-Ostwald-Gymnasium Leipzig, 2007/2008, betr: G. Pötzsch, S.Brinkmann, 67 s.

<sup>23</sup> Ömer Yılmaz, *Alman Mistik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 18.

<sup>24</sup> Sigrig Hunke, *Allah’s Sonne über dem Abendland-Unser Arabischen Erbe* (Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi, çev. S. Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınları, 1972, ss. 479-482.

<sup>25</sup> Stegemann, U. Spuler-, *Muslime in Deutschland*, Freiburg: Herder/Spektrum, 1998, s. 136.

<sup>26</sup> Engelbert Krebs, *Grundfragen der kirchlichen Mystik*, Freiburg 1921, s. 1.

<sup>27</sup> Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 99; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s. 179; Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.101)

<sup>28</sup> Yahudi asıllı Alman Oryantalist Golziher, bütün kavgaların, aldatıcı tariflerin ve kötümelerin ortasında yalnız sûflük hoşgörü zihniyeti taşır der. (Ignaz Golziher, *İslam’da Fıkah ve Akaid* (Le Dogme Et La Loi De L’İslam), çev. İ. Başgöz, Ankara: Ardıç Yayınları, 2004, s. 217.)

<sup>29</sup> Katharina Ceming, “Vom Wesen des Sûfismus”, *İslam und Christentum Religion im Gespräch*, Hrsg: Klaus Kienzler vd., Ausburger Schriften, Münster: LIT Verlag, 2001, ss. 141–151.

gürlükçü bir toplumda ortak bilincin ve kimliğin korunmasında bir cemaat içinde bulunmanın verdiği güven, kendi ve gelecek kuşağın dinî ve kültürel değerlerini yabancı bir toplumda asimile olmadan sürdürmesinde tarikatların bir sığınak görevi yapacağına dair inancı da yadsımak mümkün değildir.

Almanya'daki mevcut tasavvufi oluşumlara baktığımızda, bunların genel tasavvuf tarihi çerçevesinde vücut bulan farklı meşrepteki her tür mektepten teşekkül ettiği söylenebilir. Tarikatlar konusunda yapılan ilk çalışma, A. Halis Dornbrach'ın 1991 yılında yayımladığı on üç sayfadan ibaret "İslamische Ordensgemeinschaft in BRD" adlı bir broşürdür. Fakat son zamanlarda tasavvuf ve tarikatlar hakkında özellikle akademisyenler tarafından yeni yayınlar üretilmeye başlamıştır.<sup>30</sup>

Daha genelden özele doğru gelecek olursak, Almanya'da halen on iki civarında tarikat aktif olarak faaliyet sürdürmektedir. Bu tarikatlar daha çok usul-erkân, giyim-kuşam, zikir çeşitleri vb. özellikleriyle temsil ve tefrik edilmektedir. Bu ülkede tarikatlar ve müntesipleri arasında kayda değer ciddi bir çekişme ve rekabet yoktur. Ancak karşılıklı iyi bir diyalogun bulunduğu da söylenemez. Pek çok tarikat kendi içine kapalı çalışır. Yine tarikatların bir kısmı Hıristiyanlarla diyaloga açıkken, bir kısmı daha saldırgan veya muhafazakâr bir durum sergilerler. Bu tespit hem Heine'nin bir eserine<sup>31</sup>, hem de uzun süre bu ülkedeki ikametimiz ve görevimiz esnasındaki şahsî gözlemlerimize dayanır. Keza Batı gibi örgütlenmede şeffaflığın önemli olduğu kıtada buna dikkat eden tarikatlar olduğu gibi bu hassasiyeti göz ardı edenler de vardır. Örneğin Trebbus'taki Mevlevî dergâhı ile Lüneburg'taki Burhâniye tarikatının yapılanmaları ve yürüttükleri faaliyetler çok daha şeffaftır. Bunlar zikirlerini halka açık icra eder ve geniş davetlerde bulunurlar.

Almanya'da mevcut tarikatların müntesipleri daha ziyade geldikleri ülke vatanı şeyhler etrafında toplanmayı tercih ederler. İslâm'a sonradan giren yabancılara gelince; bu kişiler genellikle ilgili ülke kural, kaide ve gelenekleriyle özdeşleşmiş, ülke şartlarıyla uyum sağlamış, kendileriyle aynı dili konuşan tarikat ve şeyhleri benimserler. Mezkûr tarikatların âdâb ve erkânı, zikir usulü, kılık-kiyafetleri mensup oldukları asıldan fazla ayrılmamakla birlikte, yeri geldikçe içinde yaşanan zaman ve mekânın da hassasiyetlerini göz ardı etmeden değişebilmektedir. Örneğin bazı tarikatlardaki "cezbe/vecd" diyebileceğimiz bir tür taşkınlık hali, aklı ön planda tutan Batı ülkelerinde fazla rağbet görmez. Nitekim bu durumu Dornbrach, "Tarikatta kalp önemli olmakla birlikte, bilinçlilik hali, kendini kontrol altında tutmak da o derece önemlidir" sözleriyle açıklar.<sup>32</sup>

Günümüz Almanya'sında müridlerini geçmişe oranla iki veya üç katına kadar çoğaltmış tarikatlar vardır. Şu an dernekleşmelerini ilgili ülke kurallarına göre ikmal

<sup>30</sup> Daha yakın denilebilecek bir zamanda tüm dini grupların ele alındığı, ancak tasavvufi oluşumlara daha fazla yer verilen bir kitap Ina Wunn tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışmanın 129-141. sayfaları arası tarikatlara ayrılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Ina Wunn, *Muslimische Gruppierungen in Deutschland: Ein Handbuch*, Stuttgart: Kohlhammer, 2007, 257 s.)

<sup>31</sup> Heine, *age.*, ss. 51-52.

<sup>32</sup> Stegemann, *age.*, s. 134.

etmiş, legal olarak faaliyet gösteren Sünnî anlayışa bağlı *Burbâniye*, *Nakşebendiyye*, *Menlevîyye*, *Kâdirîyye*, *Alevîyye*, *Cerrâhiye*, *Darkavîyye*, *Rifâiyye* ve *al-Safinah* tarikatları dikkat çeker. Bunların bazıları farklı büyük şehirlerde şubeler olarak faaliyetlerini sürdürür. Ancak Şii kökenli *Nimetullâhî* tarikatı sadece Köln'de dergâh açmıştır. Bilinen tarikat formatına uygun düşmeyen ve kendilerini Müslüman olarak nitelendiren başka bir takım küçük sûfi topluluklarla birlikte, yapılanma ve dine bakış açıları tasavvufla özdeşleşen, buna karşın kendilerine tarikat denilmesinden hoşlanmayan bazı dinî grupların da varlık gösterdiğini belirtmemiz gerekir.

İslam'ın geçmişinin iki yüz elli sene önceye dayandığı Almanya'da mevcut tarikatların etkin tarihi seyri ise bir asırdan öteye gitmez. Mevcut tarikatları menşe' itibarıyla üç ana grupta tasnif etmek mümkündür:

## A- Türkiye Kaynaklı Sûfi Oluşumlar

Almanya dinî ve kültürel hayatın yaşanması noktasında adeta ülkemizin küçük bir numunesidir. Türkiye'de mevcut her tür siyasî ve dinî oluşumun bir benzerini bu ülkede de gözlemlemek mümkündür. Nitekim bu durumu Katolik Rûhânî Meclisi, "İslamî örgütler ya bir partinin yurtdışı örgütü, ya da sûfi bir tarikatın yurtdışı şubesi" sözüyle betimler. Şüphesiz bu tespit tamamen nesnel/tarafsız değildir. Ancak kısmen de olsa bir gerçeklik payı vardır. Ülkemizle irtibatlı belli başlı tarikatları şu başlık altında incelemek mümkündür:

### 1- Bektâşîyye

Bilindiği gibi Bektâşîlik Anadolu'da XIII. yüzyılda Hacı Bektâşî-ı Velî'ye (ö.1271?) nispet edilerek kurulan bir tarikattır. Bektâşîlik başlıca üç önemli evrilmeye yaşamıştır: Bunlardan ilki XIII-XVI. yüzyıllar arasında kapsar. Bu aşamada Sünnî ilkeler söz konusudur. İkinci aşama zamanın padişahı II. Beyazıt desteğiyle Dime-toka'dan Anadolu'ya getirilen Balım Sultan (ö. 1517) ile birlikte başlamıştır. XVI. Yüzyılda tarikatın "pîr-i sâni"si olarak görev yapan bu şeyh, Bektâşîliğe bazı gayr-i Sünnî unsurlar ithal etmiş ve tarikat büyük oranda Sünnîlik özelliğini kaybetmiştir. Üçüncü aşama 1826 yılında Yeniçeri Ocağının ilgasına kadar devam eden evreyi kapsar. 1925 yılına gelince Cumhuriyet idaresi tekke ve zaviyeleri kapatmış ve artık tarikat merkez olarak Arnavutluk'u seçmiştir.

Almanya'da Bektâşîlik 1913 yılında Çiştîyye tarikatından sonra kurulan ikinci tarikattır. Osmanlı Devleti'nin İsviçre Büyükelçiliği sekreteriyle irtibat kuran Walter Ulrich Paul Schwindtal (d.1875) ve halifesi Rudolf Adam Freiherr Glandeck von Sebottendorf (ö.1945?) Bektâşî tarikatını kuran ve Almanya'da tanıtan iki önemli zattır. Adı geçen son kişi Mısır ve Türkiye'de uzun süre yaşayarak Bektâşî geleneğini öğrenmiştir. Almanya'da Bektâşî tarikatı içerisinde Türk ve Almanlardan başka Arnavut ve Boşnak asıllı Müslümanlar da yer almaktadır.

Bektâşîlikle ilgisi ayrı bir çalışmayı gerektirse de, daha çok bu meşrep içinde değerlendirilebilecek bir diğer oluşum hiç şüphesiz Alevî cemaatidir. Almanya'da

yapılan anketlere bakıldığında kendilerini Almanya Alevî Birliği (AABF) çatısı altında gösteren vatandaşların oranı % 2. 3'tür. Yine Alevî olup "Cem Vakfı" çatısı altında toplanan olan bir diğer grubun oranı ise % 1. 3' tür.

Alevîlerin ilk kez kurumsal bir yapıya gitmeleri 1989 yılında Hamburg'da başlamıştır.<sup>33</sup> Almanya çapında yüzü aşkın derneği bulunan Alevî cemaati, pek azı istisna olmak üzere bu ülkede İslam yanında müstakil yeni bir dinî bir cemaat olarak tanınmayı amaçlarlar.<sup>34</sup> Nitekim Alevîler çok yakın denilebilecek bir zamanda başta Hamburg olmak üzere pek çok eyalette İslam'dan ayrı müstakil bir dinî cemaat olarak tanınmışlardır.<sup>35</sup>

## 2- Nakşbendiyye

Mensuplarının çokluğu itibariyle Almanya'da en güçlü tarikat Nakşîlerdir.<sup>36</sup> Nakşîlik denilince akla gelen Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö. 1826) nispet edilen Hâlidîyye koludur. Gerek Anadolu coğrafyası ve gerekse dünyanın pek çok yerinde kadim bir geleneğe sahip bu tarikat Almanya'da birkaç zümre halinde temsil edilmektedir.

### a) Menzil Grubu

Bilindiği gibi Nakşî/Hâlidî kolunun Güney Doğu Anadolu bölgesindeki temsilciliğini sırasıyla Ziyâüddin Nurşînî (ö. 1923) Şeyh Ahmed Haznevî (ö. 1949), Abdülhakim Hüseyinî (ö. 1972) sürdürmüştür. "Menzil Kolu" Hüseyinî'nin öğrencisi olan ve tarikatı tanınır hale getiren Adıyaman/Menzil doğumlu Muhammed Raşit Erol'dan (ö. 1993) mülhemdir. Şeyhin vefatı akabinde Almanya'ya iki halife bıraktığı, bunlardan birinin halk arasında "Albay" diye bilinen Mehmet Ildırar, diğerinin yine halk arasında "Cinci Hoca" diye tanınan Feyruz Kurtluk olduğu söylenir.<sup>37</sup>

Menzil cemaati ilk kez 1958 yılında "Dergâh" adıyla Kuzey Ren Vestfalye'de (KRW) teşkilatlanmıştır. Şu an itibariyle elli beş dergâh ve yedi yüz elli kadar üyeleri vardır. Ülkede bin üç yüz civarında müridlerinin bulunduğu varsayılır. Dergâh 1991 yılından bu tarafa Ildırar yönetiminde faaliyetini Castrop-Rauxel'de "Fatih Glaubens-und Kulturzentren" adıyla ticarî bir firma çatısı altında sürdürür. Bu kolun Berlin şubesini ise yüz elli kadar üyesiyle 1996 yılında ibadete açılan Semerkand Camii oluşturur.<sup>38</sup>

<sup>33</sup> *Başvuru Kitabı*, s.41

<sup>34</sup> Dirk Halm, "Das öffentliche Bild des İslam in Deutschland", *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess*, hrsg. B. Uçar, Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2010, s. 311.

<sup>35</sup> Alevîler Avusturya Devleti tarafından da müstakil bir dinî cemaat statüsüne kavuşmuştur.

<sup>36</sup> Annamari Schimmel, *Sûfismus*, München: C. H. Beck Verlag, 2000, s. 104.

<sup>37</sup> Stegemann, *age.*, s. 137.

<sup>38</sup> R. Spielmann, *İslamisches Gemeindeleben in Berlin*, Berliner Senat für Integration und Migration, Berlin 2006, s.71.

### b) Nazım Kıbrısî Grubu

Bu cemaat, Mayıs/2014'te vefat eden ve özellikle İngilizler tarafından tanınan sûfî Şeyh Nazım Kıbrısî etrafında şekillenmiştir. *Yeni Osmanlılar* adı altında teşkilatlanan bu sûfî yapının başta İngiltere, Avusturya, İsviçre ve Almanya olmak üzere çoğu ilgili ülke vatandaşı gençlerden oluşan çok sayıda müridi vardır. Bunlar kendilerine mahsus belli bir kılık-kıyafet taşırlar. Merkezleri “Osmanische Herberge” adıyla Kall/Kuzey Eifel'de bulunmaktadır. Nazım Kıbrısî'nin Almanya'daki vekili Şeyh Hasan Dyck'tir.

Araştırmacılar bugün bile İslam'ın Batı'da yayılmasında Kıbrısî'nin önemli rol üstlendiğine atıf yapmaktadırlar. Batılı müridlerin diğer müridlere nispetle daha rahat bir tutum sergiledikleri ve kadın-erkek beraberce zikir çekmede, sohbet etmede bir sakınca görmedikleri anlaşılmaktadır. Böylece hem geleneksel hem de püriten nitelikteki tasavvufî oluşumlardaki cinsiyet ayrımına karşı reaksiyoner bir davranış sergiledikleri ve bu konudaki kuralcı davranışları yittikleri görülür.<sup>39</sup>

### c) İskender Paşa Cemaati

Nakşî/Hâlidî koluna mensup ve merhum Mehmed Zahid Kotku'dan (ö. 1980) önce “Gümüşhânevî Dergâhı” diye bilinen bu ekol, 1958 yılından bu tarafa İskender Paşa cemaati olarak tanınır. Bu cemaat Berlin'de kurucusunun adını taşıyan bir camide “Tekke-i Muhyiddin e.V” resmi adıyla dini faaliyetlerini yürütmektedir. Cemiyetin mensupları arasında Türk, Arap ve Almanlar bulunur.<sup>40</sup>

## 3- Mevlevîyye

Mevlevîliğin Almanya merkezi Trebbus'taki “Derwisch-Konvent” adını taşır.<sup>41</sup> Tarikatın uzunca yıllar şeyhliğini Abdullah Halis Dornbrach<sup>42</sup> yürütmektedir. Bu şahıs on dokuz yaşında iken Müslüman olmuş, yirmi bir yaşındayken Türk Nakşî şeyhi Zekeriya Dörter Efendi'ye intisap etmiştir. *Mevlevîlik*, *Cerrâhîlik*, *Nakşîlik*, *Rifâîlik*, *Kâdirîlik* gibi belli başlı büyük tarikatlardan da icazet alan Dornbrach, Mevlevîliğin 1001 gün çilesini Halep'te<sup>43</sup> bulunan Abdullah Efendi

<sup>39</sup> Tayfun Atay, *Batı'da Bir Nakşî Cemaati-Şeyh Nazım Kıbrısî Örneği*, İstanbul: Berfin Yayınları, 2011, s. 30, 98.

<sup>40</sup> Brodacki, *agm.*, s. 54.

<sup>41</sup> Trebbus'ta bulunan Mevlevîhâne üç dönüm arsa üzerine inşa edilmiştir. Yedi kısımdan oluşan dergâhta sosyal tesis ve tarikat için gerekli diğer mekânlar vardır. Mevlevîhâne'nin “Çilehâne” bölümü kullanımdadır. Ancak semanın kazanç aracı gibi görüldüğünü belirten Dornbrach, bu konuda eğitim vermediklerini belirtir.

<sup>42</sup> Mevlevî Şeyhi Halis Dornbrach 1945 yılında Berlin'de doğdu. Sıkı bir evanjelik eğitimiyle yetişti. Önce Budizm ve Hinduizmle ilgilendi. Daha sonra Arapça öğrenmeye karar verdi. Arapça öğretmeni vasıtasıyla 19 yaşındayken İslâm'ı seçti. Burada İslâm Hukuku tedris etti. Akıcı tarzda Osmanlıca, Türkçe, Arapça, Farsça konuşmaktadır. Eşi Nuriye Krieg ile 1980 yılında evlenmiştir. Nuriye Hanım, başlangıçta bir Katolik iken, 1985 yılında Müslüman olmuştur.

<sup>43</sup> Halep Mevlevîhânesi, âsitâne olarak kuruluşundan itibaren 1925 senesindeki tekke ve türbelerin kapatılmasıyla tarikatın son merkezi olarak kaldığı zaman kadar, bu bölgenin en önemli Mevlevî

dergâhında geçirmiştir. Bilindiği gibi 1925 yılında tekke ve dergâhların kapatılmasıyla birlikte Mevlevîlik Konya'dan Halep'e taşınmıştır.

Dornbrach 1975 yılında Mevlevî şeyhi Mustafa Kemal el-Mevlevî 'den icazetini alır. Mevlevîlik, bu haliyle Almanya'da Alman asıllı biri tarafından idare edilen en etkin tarikattır. Bu grubun “Sûfi-Archiv Deutschland” adında küçük bir matbaası vardır.

Şeyh Dornbrach Mevlevî geleneğinin aksine zikir meclislerinde kadın-erkek ayırımına gitmediklerini, senede iki kez büyük ayın, her ayın ikinci cumartesi akşamları zikir meclisi icra ettiklerini söyler. Mevlevîhane'yi eşi Nuriye Krieg ile beraber yürüten Dornbrach, dünyadan kaçışı ve ezoterik yaklaşımları önceleyen her türlü mistik anlayışa mesafeli durmaktadır.<sup>44</sup>

#### 4-Diğer Dinî Gruplar

Buraya kadar Türkiye kaynaklı mevcut tarikat formatıyla din hizmeti sunmaya çalışan cemaatler dile getirilmiştir. Bu başlık altında ise her ne kadar kendilerini geleneksel bir tarikat olarak nitelendirmeseler de halk arasında yapılanmaları ve sundukları din hizmeti sebebiyle bir tarikat gibi algılanan sosyolojik vakıa iki cemaate dikkat çekmeye çalışacağız: Bunlardan biri halk arasında daha çok “Süleymancı” olarak bilinen Süleyman Hilmi Tunahan talebeleri, diğeri ise Nurcu veya Fethullah Hoca grubu olarak tanınan zümredir.

Merhum Süleyman Hilmi Tunahan (ö. 1959) gençlik yıllarında ilk tasavvufi terbiyesini Nakşibendiyye üzerine babasından almıştır. Çilesini Bursa/Uludağ'da ikmal eden, seyrüsülûkünü Nakşîliğün/Müceddidiyye kolu üzerine tamamlayan Süleyman Efendi'nin tarikat silsilesi Müceddidiyye kolu kurucusu İmam-ı Rabbânî'ye (ö. 1624) kadar uzanmaktadır.<sup>45</sup>

Cemaat gerek Türkiye gerekse yurtdışında din hizmetini daha çok Kur'an eğitim ve öğretimi üzerine yoğunlaştırır. Bu teşkilat Avrupa'da göçmen işçilere ilk din hizmeti sunma ve bu hususta ilk mabedi açma özelliği ile tanınır. Nitekim 15 Eylül 1973 yılında Köln'de bir kurs ile başlayan hizmet, 1980 yılında Alman dernekler yasasına göre VIKZ (Verband der Islamischen Kulturzentren) olarak tescil edilmiştir.

Süleyman Efendi cemaati kendi din görevlilerini kendileri yetiştirmeye büyük önem verir ve Kur'an öğretiminde klasik usule uymayı tercih ederler. Takip ettikleri müfredat ve usul hakkında ketum davranırlar. Yatılı hizmet sunmaya da gayret gösteren bu cemaatin öğrencileri daha çekingen davranışlar sergilemekte, kendilerini kısmen

---

temsilciliğini yapmıştır. (Klaus Kreiser, Evliya Çelebi ve Başka Kaynaklara göre Arap Âleminin Doğusundaki Büyük Şehirlerde Mevlevîhaneler”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XIV, İstanbul 1994, s. 107.)

<sup>44</sup> Daha geniş bilgi için bkz. <http://www.Mevlevi.de/die-Mevlevihane/die-sûfilehrer/scheich-abdullah-halis-efendi/> (10.07.2013) Brodacki, *agm.*, s. 43-44.

<sup>45</sup> Almanya Katolik Ruhani Meclis Sekreterliği Türkçe yayımladıkları Başvuru Kitabında bu gurubu Nakşi olarak zikereder. (Bkz. *age.*, s. 27)

sosyal hayattan tecrit eden tavırlar göstermektedirler. <sup>46</sup> Kendi ifadelerine göre; 1997 yılı verileriyle Almanya'da yirmi bir bin üye ve üç yüz sekiz şubeleri vardır.<sup>47</sup>

Türkiye kökenli ancak daha farklı bir yapılanmayla hizmet sunduğunu ifade eden bir diğer grup “Risale-i Nur Hareketi” ve Fethullah Gülen taraftarlarıdır. Bu cemaat diğer dinî teşkilatlar gibi Almanya'da Köln merkezli faaliyete başlamıştır. Alman kamuoyunda daha çok “Nurcus/Fethullahi” diye bilinirler ve Bediüzzaman Said Nursi'nin (ö.1960) görüşleri etrafında şekillenirler.

“Risâle-i Nûr” odaklı çalışan bu cemaatin Almanya'daki en etkin kolu Fethullah Gülen ile irtibatlıdır.<sup>48</sup> Bu grubun beş ila on bin arası üyesi bulunmaktadır. Ancak belirli bir çatı dernekleri yoktur. Yetmiş civarında dersane, Duisburg'da resmî adı “Türk-Alman Sosyal Hizmet ve Eğitim Birliği” olan “Zehrâ Medresesi”, “Almanya Müslüman İzciler Birliği” adındaki yapılanmalarıyla adlarından söz ettirirler. Muhafaz kitleleri arasında daha çok yükseköğretim öğrencileri ve esnaf kitleleri bulunur.<sup>49</sup> Tahsilli kitleden oluşmuş kadrolarıyla yerel makamlarla ilişki kurmak ve diyalogla etkin rol üstlenirler.

Alman siyaset ve toplumunu geçmişte fazlaca meşgul etmiş bir diğer dinî görüntülü cemaat “Kaplancılar”dır.<sup>50</sup> Kendilerinin “Halife Devleti” dedikleri bu grup Cemalettin Kaplan'ın (ö. 1995) ölümü ardından eski etkinliğini kaybetmiş, 2001 yılında Almanya'da tamamen yasaklanmıştır.<sup>51</sup>

Bütün bunların yanında Alman dernekler yasasına göre kurulmaksızın özel evlerde zikirlerini eda eden küçük tasavvufi gruplar, haftanın belli günleri toplanarak mensup oldukları tarikatın zikrini ve sohbetini icra ederler.

## B-Afrika Kökenli Sûfi Oluşumlar

Afrika kıtası İslam tasavvuf tarihinde yetiştirdikleri etkin mutasavvıflarıyla tanınır. Bunlar arasında gerek İslam gerekse Osmanlı coğrafyasında en fazla müessir olan Şâzeliyye tarikat ve şeyhleridir.

<sup>46</sup> Stegemann, *age.*, s. 140

<sup>47</sup> *Başvuru Kitabı*, s. 33.

<sup>48</sup> *Başvuru Kitabı*, s. 34.

<sup>49</sup> Stegeman, *age.*, s142-143.

<sup>50</sup> Stegemann, *age.*, s. 146.

<sup>51</sup> *Başvuru Kitabı*, s. 38.

## 1-Şâzeliyye<sup>52</sup>

Almanya'da Bonn merkezli teşkilatlanan bu sûfî ekol tarikat adını kullanmaktan özenle kaçınır. Bunun yerine "Nuh'un Gemisi" adından mülhem *al-Safînah* ismini kullanmayı tercih eder. Kuzey Afrika kökenli Şâzeliyye'nin buradaki şeyhi Beşir Ahmet Dultz'dur. Beşir Ahmet elli yıl önce İslâm'a girmiş, otuz beş yıl önce ise tasavvufa intisap etmiştir. Dultz Almanya'da parlak bir kişiliğe sahiptir. *Rifâiyye*, *İseniyye* tarikatından sonra *Senûsiyye* tarikatıyla tanışmış, akabinde Şâzeliyye tarikatında karar kılmıştır. Şeyh Beşir Ahmet Dultz siyaset ve sosyal konularla yakından ilgilenmekte, Almanya'da Müslümanların karşılaştığı dini sorunların çözümü için çaba harcamaktadır.<sup>53</sup>

## 2-Burhâniyye

İlk Alman asıllı sûfî dergâhı Lüneburg/Heide'de tesis edilen ve "Haus Schnedee" adıyla bilinen bu sûfî oluşumdur. Dergâh faaliyetini 1981 yılından bu tarafa Dr. Selahaddin Eid ve Abdülfettah'ın kurduğu *Sûfî-Turuq Gemeinschaft e.V* derneği altında devam ettirmektedir. Almanya'da tasavvufu yayma konusundaki en büyük hizmet Mısır asıllı Salahaddin (Salah) Eid'a aittir. Eid, 1960–68 yılları arasında Heidelberg'de felsefe üzerine doktorasını yaparak, *Rifâiyye* tarikatına intisap etmiştir. 1973 yılında ise *Burhâniyye* tarikatını kurmuştur. Eid'in amacı Almanya'da tasavvufi bir merkez açmaktır.

"Haus Schnedee" ye dünyanın pek çok yerinden tanınmış sûfîler gelmiş ve seminerler vermiştir. Bunlar arasında son Cerrâhî şeyhlerinden Muzaffer Ozak (ö.1985), Reşad Feild ve Mevlevî kökenli bazı zevatı saymak mümkündür. Ancak dergâhın kurucusu Eid bir trafik kazası sonucu hayatını kaybedince, bir dönem kapanmış ve 1984 yılında dergâh maddî sıkıntılar sebebiyle kendini fesh etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra "Haus Schnedee" *Burhâniyye* adı altında bu defa Alman asıllı Müslüman Müslim Ebu'l-Hasan Butello ile faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.<sup>54</sup>

Burhâniyye tarikatı, Şâzeliyye/Desûkiyye<sup>55</sup>'nin bir kolu olarak Sudan/Hartum merkezli kurulmuştur. Almanya'da Mevlânâ Şeyh Muhammed Osman

<sup>52</sup> Şâzeliyye: Bu tarikat Şeyh Ebu'l-Hasan el Mağribi eş-Şâzeli (ö. 1258) tarafından kurulmuştur. Şeyh, Kuzey Afrika Şâzila köyünde doğduğu için bu isimle anılmıştır. Tarikat, âdab ve erkâna, kılık kıyafete çok önem vermezler. Sağlam bir itikat, düzenli ibadet ve ahlaka çok önem verirler. Halvet değil celvet (Halk içinde olmayı) tercih edilmektedir. Din ve dünya işlerinin dengeli yürütülmesine azami itina gösterirler. Günümüzde hem Batı hem ABD başta olmak üzere çok sayıda tanınmış şahsiyetin ihtida etmesi ve tasavvufa intisabında bu tarikatın çok büyük etkisi bilinmektedir.

<sup>53</sup> [http://www.eslam.de/begriffe/d/dultz\\_bashir\\_ahmad.htm](http://www.eslam.de/begriffe/d/dultz_bashir_ahmad.htm), (25.8.2013)

<sup>54</sup> Brodacki, *agm.*, s.39.

<sup>55</sup> Desûkiyye: Şeyh Seyyid İbrahim Burhaneddin ed-Desûkî (ö. 1272) tarafından kurulmuştur. Şeyh Aşağı Mısır/Desuk kasabasında doğmuştur. Şâzeliye tarikatına göre sulûkünü tamamlamış, genç yaşta vefat etmiştir. Tarikatında şeriata bağlılığı esas almış ve müridlerine bu konuda hassas olmaları gerektiğini tavsiye etmiştir. Zühd ve ibadete önem vermiş, vahdet-i vücuda iltifat

Abdülbürhân (ö.1983)’ın delâletiyle vücut bulan tarikat<sup>56</sup> şeyhin vefatından sonra bu defa oğul İbrahim tarafından yönetilmiştir. Şeyh İbrahim tarikatı beş kıta, elli ülkede tanıtmayı başarmıştır. Burhaniye tarikatının zikir meclislerinde ilahî ve kaside-lerin okunması bir gelenektir. Tarikatın evrâdının kesintisiz icra edilmesine azami itina gösterirler. Kadınlar ise zikre pasif iştirak ederler.<sup>57</sup>

Yedi yüz civarında müntesibi bulunan Burhâniye’nin Hamburg, Berlin, Münih, Stuttgart gibi önemli ve büyük şehirlerde şubeleri vardır. Müridleri daha çok Katolik/Evanjelik’ten İslâm’a geçen, yine “Zen” ve “New Age” başta olmak üzere pek çok mistik ekollerle tanışıp oradan ayrılan gençlerden oluşur. Hatta müridleri arasında 68 kuşağı olarak bilinen sol kesimden insanlar mevcuttur. Uyuşturucu ve kriminal olaylara bulaşıp ıslâh-ı nefis eden gençlerin de buraya gelerek yeni bir hayata başladıkları görülür. Bu tarikat hem içerik hem de teşkilatlanma açısından Batı normlarıyla gayet uyumlu çalışır. Gençlerin tarikatı olarak da bilinen Burhâniyye’nin başındaki kişiler daha ziyade genç Almanlardır.<sup>58</sup>

### 3-Darkaviyye<sup>59</sup>

Almanya İslâm Toplumu (Die Islâmische Gemeinschaft in Deutschland-IGID) bünyesinde başlarında Alman mühtedi Ebu Bekir Rieger’in bulunduğu bu tarikat, daha önceki adı Jan Dallas olan Abdülkadir el-Murâbıt ile irtibatlı çalışmalar yapmaktadır. Bazı kitapları Türkçeye de çevrilen İskoçya asıllı Dallas, 1967 yılında Fas/Karaviyyûn Camiinde Müslüman olmuş kısa süre sonra Darkaviyye tarikatına intisap etmiş etkin bir mühtedî ve sûfidir. Bu zatın kendi tesis ettiği İspanya/Granada mescidi günümüzde büyük bir boşluğu doldururken Dallas, buradan Güney Afrika’ya taşınarak açtığı okullarla din hizmeti sunmaya devam etmektedir.

### C- Hint ve İnan Kökenli Sûfi Oluşumlar

Pakistan veya daha geniş anlamıyla Hint alt kıtasında yaşayan insanlar İslam kültür tarihinde hikmet ve ırfana olan yatkınlıklarıyla tanınmaktadırlar. Bu yüzden olsa gerek İslam’ın bu kıtaya ulaştırılmasında önemli rol oynayan dervişler, dinin tebliğinde çok fazla bir sıkıntıyla karşılaşmamıştır. Almanya’da İslam’ı ilk kez gündeme getiren ve teşkilatlanan şahsiyetler Pakistan kökenli kimselerdir.

---

etmemiştir. Bir diğer adı Burhâniye olan bu tarikatın Kuzey Afrika’da daha çok rağbet bulduğu anlaşılmaktadır.

<sup>56</sup> Brodacki, *agm.*, s. 32

<sup>57</sup> Schlessman, *age.*, s. 138.

<sup>58</sup> R. Spielmann, *age.*, 75; Brodacki, *a.g.m.*, s. 50.

<sup>59</sup> Darkaviyye: Şâzeliyye tarikatının on üç kolundan en meşhur üç kolu arasında yer alır. Bu asrın ilk yarısında Avrupa ülkelerinde özellikle Fransa’da İslâm’ın yayılmasında etkin rol üstlenmiştir. Meşhur Fransız düşünür Rene Guenon (Abdülvahid Yahya) Müslüman olduktan sonra bu tarikata girmiştir. Bugün Darkaviyye’nin Alaviyye kolu olarak varlığını sürdürür. Bu tarikat “Les Amis de l’İslâm” (İslâm’ın Dostları) adıyla dernekleşmiştir. Avrupa ülkelerinde birçok şubeleri vardır. Ancak Alman müntesipleri tarikatın şeyhi onları terk etmesiyle birlikte dağılmıştır. (Stegemann, *a.g.e.*, s. 137)

İran toplumu ise tasavvufu daha çok İslam dininin irfânî boyutu olarak görür. Tasavvuf klasikleri arasında Farsça yazılmış çok sayıda kaynak eser ve etkin mutasavvıflar bulunmaktadır.

### 1-Çiştîyye <sup>60</sup>

Çiştîyye tarikatı Almanya'da 1910 yılında Berlin Mahkemesinin 4635 sayılı kararıyla legal olarak kurulan ilk tarikatıdır. Tarikatın kurucusu Hint kökenli Pir İnâyet Han'dır. (ö. 1927)<sup>61</sup> İnâyet Han, tasavvufu İngilizce anlatmış, ancak müridlerini İslam'a girmeleri konusunda zorlamamıştır. Onun mensup olduğu Çiştîyye tarikatı plüralist bir dini çevreyi esas almış, bunu yaparken ezoterik yücelme için müzik ve şiiri kullanmıştır.<sup>62</sup>

İnâyet Han Almanca olarak ilk tasavvuf kitabını da 1924 yılında *Derüni Hayat* (Das innere Leben) adıyla yayımlamıştır.<sup>63</sup> Bu şahıs 4 Kasım 1925 yılında ilk zaviyesini Berlin'de açmış, ancak zaviye 1933 yılında Adolf Hitler (ö.1945) tarafından kapatılmıştır. İkinci dünya savaşından sonra dergâh, 1956 yılında bu defa şeyhin oğlu Pirzadeh Vilayet İnâyet Han tarafından yeniden hayata geçirilmiştir. Fakat oğul İnâyet Han tarikatı İslâmî çizgiden ayırdığı ve eklektik bir kimliğe büründürdüğü gerekçesiyle çok eleştirilmiştir.<sup>64</sup>

Çiştîyye tarikatı Almanya'da kültürlerarası uyuma önemli katkılarda bulunmaktadır. Mannheim'de *Sûfî Topluluğu* (Sûfi-Gemeinde) adıyla teşekkül etmiş tarikat, bu defa adı geçen şeyhin yeğeni Mahmut Han (Efendi) tarafından temsil edilmiştir. Mezkûr şahıs etrafında çoğu Alman vatandaşlığına geçmiş Arap Katolik ve Protestan, Arjantinli, Alman, Hint, Türk, Hollandalı farklı dil ve din mensubu yirmi kişiyle birlikte bu tarikatı uzun süre sonra yeniden canlandırmayı başarmıştır.

Mahmut Han'ın vefatından sonra ise tarikat bünyesinde 2001 yılında İnâyet Han'ın dedesi Han Mevlâbahşi (ö.1896) adına "Gayanshala" ismiyle bir *Tasavvuf Müsiki Korosu* kurulmuştur. Genelde Batı'da sûfî gruplar müzik ve uyguladıkları alternatif terapi metotlarıyla birçok kişi için sufizmi cazip hale getirmişlerdir. Nitekim bu grup önce Almanya sonra komşu ülkelerde hayli ilgi uyandırmış olmalı ki, sokak konserleri vermeye başlamıştır. Bir zaman sonra başlarında Türk

<sup>60</sup> Çeştîyye (Çiştî): Horasan asıllı Muînüddin Muhammed Çeştî (ö. 1236) tarafından kurulmuştur. Daha ziyade Hindistan ve Pakistan bölgesinde yayılmıştır. Çeştîyye Tarikatı cömertlik ve müteavazılığa önem verir, misafirperverlikleriyle tanınırlar. Semâ ve müsiki, fakr, kanaat ve riyazet yolunu benimsemişlerdir. Zamanla eski gücünü kaybeden bu tarikat XIX. Asır başında Hâce Nûr Muhammed tarafından yeniden canlandırılmıştır. Ancak Anadolu, Afrika ve Batı'da yayılma imkânı bulamamıştır.

<sup>61</sup> A. H. Dornbrach, *İslamische Ordensgemeinschaften in der BRD*, Institut für İslamstudien-Sûfi-Archiv, Junkerath 1991, s.1.

<sup>62</sup> Celia Genn, "Çiştîyye Diasporasından Ulusları Aşan Sufi Hareketine ", çeviren: Hülya Küçük, *Tasavvuf*, Ankara, 2007, sayı: 19, ss. 327-337.

<sup>63</sup> Brodacki, *agm.*, s. 36.

<sup>64</sup> Ludwig Schlessman, *Sûfîsmus in Deutschland- Deutsche auf dem Weg des mystischen İslâm*, Köln: Böhlau Verlag, 2003, s. 23.

asıllı şef Dr. Oruç Güvenç'in yönettiği bu musiki grubu hem Hıristiyan hem de Müslüman sûfiler tarafından sapkın oldukları gerekçesiyle tenkit edilmiştir.<sup>65</sup>

## 2-Nimetullâhî Tarikatı

Almanya'da Şiî kökenli tek tarikat "Nimetullâhî" tarikatıdır. Tarikatın kurucusu İranlı Şah Nimetullah'tır. (1330-1431) 1953 yılından bu tarafa ise tarikatın şeyhliğini Cevad Nurbahşi sürdürmektedir. Almanya'da tasavvuf üzerine yaptığı çalışmalarla tanıdığımız Annamari Schimmel (ö. 2003) psikiyatri uzmanı olan bu şahsı, tasavvufu Batı'ya sevdiren ve tanıtan en etkin şahıslardan biri olarak görmektedir.<sup>66</sup>

Nimetullâhî tarikatı Almanya çapında sadece Köln'de teşkilat kurabilmiştir. Tarikat müridlerinin yarısından çoğu bayandır. Tarikatın değişmez beş prensibi arasında zikir, tefekkür, murakabe, muhasebe ve vird büyük bir önem taşır. Nimetullâhî mensupları haftada iki kez toplanarak virdlerini icra etmeye çalışırlar.

## 3- Diğer Dinî Gruplar

Bu başlık altında Hint-Pakistan kökenli olmaları hasebiyle tasavvufî bir oluşumdan öte dinî ve siyasî bir projenin ürünü olan ve bu nedenle 1976 Pakistan Meclis kararıyla heteredoks (İslam dışı) ilan edilen Ahmedîye Cemaati<sup>67</sup>'ne yer verme ihtiyacı duyduk.

Ahmedîler Almanya'da ilk defa İslam dinini yaymaya ve temsil etmeye çalışan grup olarak tanınırlar. Alman vatandaşlığına geçen Pakistan asıllı kişiler de dâhil olmak üzere yaklaşık 60.000 civarında müntesibi vardır. Bu sayıya 10.000 kadar Boşnak, yine 10.000 kadar Arnavut asıllı Ahmedîler de dâhildir. Bu arada dört yüz kadar Alman mühtedî Ahmedî mezhebine mensuptur. Bu cemaatin merkezi Frankfurt am Main'dadır. Üç adet dergi, bir adet televizyon stüdyosu, matbaaları, kendilerine ait cami ve mezarlıkları vardır. Halen televizyon marifetiyle İslam dini ve kendi anlayışlarını halka izah etmede etkin görev yaptıklarına şahit oluyoruz. Yine tesis ettikleri mezarlığa sadece Almanya'da değil tüm Avrupa'da vefat eden Ahmedîler defnedilmektedir.<sup>68</sup>

<sup>65</sup> Erdal Toprakçıyan, "Sûfîsmus als Integrationsfaktor?", *Sûfîsmus am Balkan*, Wiener Zeitschrift, 5 Jg., 2005, Heft 2, ss. 112-117.

<sup>66</sup> Schimmel, *age.*, s.102; Küçük, *agm.*, s. 251.

<sup>67</sup> Ahmedîye: Son peygamber veya Mehdi olduğu iddiasıyla 1889 yılında Pencap'ta Mirza Gulam Ahmet (1835-1908) tarafından kurulmuş dinî bir harekettir. Dini davette misyonerce davranırlar ve dünyanın her tarafında teşkilatlanmışlardır. 1914 yılında ikiye bölünmüşlerdir. Lahor-Ahmedîye grubu Wilmersdorf/Berlin Camisiyle Almanya'da ilk defa teşkilatlanan ve İslam'ı tanıtmaya çalışan bir cemaattir. Hareketin kurucusu Gulam Ahmed'i bir peygamber değil bir müceddid olarak gören küçük bir grup da Berlin'de halen varlıklarını idame ettirirler. (Bkz. *Başvuru Kitabı*, s. 22-23)

<sup>68</sup> Bkz. *Başvuru Kitabı*, s.23; Stegemann, *age.*, s. 56-57.

Hitlerin takibatına maruz kalan ve kapatılan Ahmedî cemiyeti, II. Dünya savaşı akabinde bu defa “Kadıyânîlik” adı altında Hamburg’da organize olmaya başlamıştır. Halen varlıklarını bütün Avrupa çapında etkin bir biçimde devam ettiren Pakistan-Hint kökenli Ahmedîler, medyada da oldukça müessirdirler. Ahmedîler ile birlikte Pakistan ve Hint kökenli Sünnî, Şîî ve İsmâîlî mezhebine mensup diğer Müslümanlar farklı tasavvufî oluşumlarla varlıklarını idame ettirmeye çalışırlar.

#### IV-SONUÇ

Bu çalışmamızda Müslümanların Almanya’daki tarihî seyri ile Alman yazarların tespitlerinden hareketle halen bu ülkede faaliyette bulunan tasavvufî oluşumlara değinilmiştir. Bununla birlikte her ne kadar kendilerini bu tasnif içinde görmeseler de sundukları din hizmeti sebebiyle sosyolojik bir vakia olarak bazı dinî cemaatlere de temas edilmiştir. Bu tarikat ve cemaatlerin yanlışları veya doğruları işin bir başka boyutunu ve geniş bir araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak son zamanlarda Alman ilmî ve siyâsî çevrelerinin de dikkatle takip ettiği bu tür yapılanmaların kimlerden oluştuğu, ne gibi ve nasıl bir din hizmeti sunduklarının bilinmesinde fayda vardır.

Türklerin ağırlıklı olduğu bu ülkede insanlar şu veya bu sebepten dolayı tasavvufî oluşumlara meyiletmekte ve onlara gönül vermektedir. Başta hem kendi insanımız hem de başka din ve kültüre mensup insanların içlerindeki manevi boşluğun doldurulmasında etkin rol üstlenmiş bu ekollerin uzun süre güncelliğini muhafaza edeceğinde şüphe yoktur. Geline bu aşamada hem kendisiyle barışık hem etrafıyla barışçı yaşamayı öneren, üstelik kültürel ve dinî geçmişimizde bu konuda olumlu işlevler üstlenmiş bu tür yapılanmaların, bugün de din ve kültürler arası diyaloga, karşılıklı saygıya dayalı ilişkilerin tesisine katkı sağlayabilecek nitelikte olduğu söylenebilir. Batı’da kiliselerin hızla cemaat kaybettiği, maneviyat dünyasının çoraklaştığı, dünyevileşmenin had safhaya ulaştığı ve beşerî ilişkilerin gittikçe yok olmaya yüz tuttuğu bir zamanda meydana gelen boşluk, başta Hint ve Güney Asya kökenli mistik oluşumlar olmak üzere pek çok ezoterik akım ve ekollerce doldurulacaktır.

#### KAYNAKÇA

- ABDULLAH, M. S, *Geschichte des İslam in Deutschland*, Graz 1981.
- ATAY, Tayfun, *Batı’da Bir Nakşi Cemaati-Şeyh Nazım Kabrîsi Örneği*, Berfin Yayınları, İstanbul 2011.
- BRODACKI, Julia, “İslamische Mystik-Religiöse Welten des Sûfismus und heutige Praesenz in Deutschland”, Wilhelm-Ostwald-Gymnasium Leipzig, 2007/2008, betr: G. Pötzsch, S.Brinkmann, 67 s.

- CEMING, Katharina, "Vom Wesen des Sûfismus", *İslam und Christentum Religion im Gespräch*, Hrsg: Klaus Kienzler vd., Ausburger Schriften, LIT Verlag, Münster 2001.
- DIK, *Muslimisches Leben in Deutschland*, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Forschungsbericht 6, Nürnberg 2009.
- DORNBRACH, A. H., *İslamische Ordensgemeinschaften in der BRD*, Institut für Islamstudien-Sûfi-Archiv, Junkerath 1991.
- ELGER, Ralf, *Kleines İslâm-Lexikon*, Beck Verlag, München 2001.
- ELSAS, Christoph vd., *Was jeder vom İslâm wissen muss*, (Velkd/EKD), Gütersloh 2001.
- GENN, Celia, "Çiştîyye Diasporasından Ulusları Aşan Sufî Hareketine ", çev: Hül-ya Küçük, *Tasavvuf*, Ankara, 2007, sayı: 19, ss. 327–337.
- GOLDZİHER, Ignaz, *İslam'da Fıkıh ve Akaid* (Le Dogme Et La Loi De L 'İslam), çev. İ. Başgöz, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
- HALM, Dirk, "Das öffentliche Bild des İslam in Deutschland", *Die Rolle der Religion im Integrationprozess*, hrgs. B. Uçar, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2010.
- HEINE, Peter, *Halbmond über deutschen Daecher*, List Verlag, München 1997.
- HUNKE, Sigrîd, *Allah's Sonne über dem Abendland-Unser Arabîschen Erbe* (Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi, çev. S. Sezgin, Bedir Yayınları, İstanbul 1972.
- KALIN, İbrahim, *İslâm ve Batı*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008.
- KOMİSYON, *Almanya'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar, Başvuru Kitabı*, (Arbeitshilfen 172), Almanya Katolik Ruhânî Meclisi Sekreterliği, Bonn 2003.
- , *Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland. Gestaltung der christlichen Begegnung mit Muslimen. Eine Handreichung*, (EKD), Hannover, 2000, 127 s.; Hannover 2006.
- KÖSE, Ali, *İslâm'ı Neden Seçiyorlar?*, İSAM Yayınları, İstanbul 1997.
- KÜÇÜK Hül-ya, "Batı'da Sufizm Meselesine Toplu Bir Bakış", *Tasavvuf Dergisi*, S. 13, Ankara 2004, ss. 231-263.
- KREISER, Klaus, Evliya Çelebi ve Başka Kaynaklara göre Arap Âleminin Doğusundaki Büyük Şehirlerde Mevlevîhaneler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XIV, İstanbul 1994.
- OLGUN, Hakan, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- SCHIMMEL Annamarie, *Sûfismus*, C.H.Beck Verlag, München 2008.
- SCHLESMANN, Ludwig, *Sûfismus in Deutschland- Deutsche auf dem Weg des mystischen İslâm*, Böhlau Verlag, Köln 2003.



- SPIELMANN, R., *İslamisches Gemeindeleben in Berlin*, Berliner Senat für Integration und Migration, Berlin 2006.
- STEGEMANN, U. Spuler, *Muslimen in Deutschland*, Herder/Spektrum, Freiburg 1998.
- TOPRAKYARAN, Erdal, “Sûfismus als Integrationsfaktor?“, *Sûfismus am Balkan*, Wiener Zeitschrift, 5 Jg., 2005, Heft 2, ss. 112–117.
- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.
- WUNN, Ina, *Muslimische Gruppierungen in Deutschland: Ein Handbuch*, Kohlhammer, Stuttgart 2007.
- YILMAZ, Ömer, *Alman Mistik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- <http://www.amazon.com/Islam-Deutschland-German-Edition-Duthel/dp/3732233308>, (15.05. 2014)
- <http://www.ditib.de/default.php?id=5&lang=en>, (12.5.2014)
- [http://www.eslam.de/begriffe/d/dultz\\_bashir\\_ahmad.htm](http://www.eslam.de/begriffe/d/dultz_bashir_ahmad.htm), (25.8.2013)
- <http://www.helmut-zenz.de/hzislam3.html>, (15.5.2014)
- <http://www.islamarchiv.de>, (18.5.2014)
- <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,721259,00.html>, (4.10.2010)